

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В ТВОРАХ ЛІНИ КОСТЕНКО

Олена Кардашук. Засоби вираження заперечення в творах Ліни Костенко

Стаття продовжує цикл публікацій автора щодо засобів вираження семантичних категорій української мови (заперечення, інтенсивність тощо). У ній розглянуто засоби вираження категорії заперечення (лексичний та словотвірний рівні) на матеріалі творів Ліни Костенко.

Ключові слова: заперечення, лексема, лексико-граматична категорія.

Елена Кардашук. Способы выражения категории отрицания в произведениях Лины Костенко

Статья продолжает цикл публикаций автора, в которых рассматриваются способы выражения семантических категорий украинского языка (отрицание, интенсивность). В предлагаемой статье описаны способы выражения категории отрицания в произведениях Лины Костенко на лексическом и словообразовательном уровнях.

Ключевые слова: отрицание, лексема, лексико-грамматическая категория.

Olena Kardashchuk. Facilities of expression of denial in works of Lina Lostenko

In the article is consider the way of phrase the complementary relations at the compositions by Y. Fedkovich. They formed the symbolical and sementic margin of amorphous, arrangement. In the centre of the arrangment is the sementic category of complementary relation.

Key words: lexeme, leksiko-gramatichni facilities, denial

Заперечення – лексико-граматична категорія, яка означає відсутність зв'язку між певними об'єктами реальної дійсності. У дослідженнях категорії заперечення можна виділити такі проблеми: 1) заперечення як елемент судження й лінгвістична природа заперечення (О. Есперсен, О. Потєбня); 2) опозиція ствердження-заперечення (Є. Галкіна-Федорук, Н. Озерова); 3) виділення заперечних речень за модальним принципом та за характером предикативних відношень (В. Виноградов, В. Адмоні, І. Ковалик, І. Вихованець та ін.). Як мовна універсалія заперечення виявляється на різних рівнях: лексичному, словотвірному, синтаксичному, фонетичному. Заперечні слова утворюються за допомогою заперечних словотвірних афіксів, які семантично конкретизуються, набувають значення відсутності, позбавленості, неповноти. Ці афікси **не-, без-, обєз-, зне-, ні-, ані-, а-, анти-, ім-, ін-, ір-, дис-, поза-, понад-, над-, недо-, небез-** можуть поєднуватися з лексемами різних частин мови (*небажання, безрідний, знебарвити, ніде, аніякий, аморальний, антихудожній, дисгармонія, індиферентний, ірреальний, позазаконний, понадплановий, надзвичайний, недоробити, небезгрішний*).

Мета нашої статті – дослідити засоби заперечення на словотвірному та лексичному рівнях в творах Ліни Костенко.

Серед заперечних префіксів української мови чільне місце посідає префікс **не-**. Так, у Словнику української мови в 11-и томах зафіксовано 2722 слова з префіксом **не-**.

Префікс **не-** бере участь в утворенні слів із різним характером заперечення. Аналіз лексем з префіксом **не-** у творах Ліни Костенко дозволив зробити такі висновки:

1. Префікс **не-** має значення „повне заперечення того, що слово позначає без **не-**”. Напр. *незнання* [2, с. 547], *нещасних* [2, с. 288], *нежонатий* [2, с. 352]: *Їмо плоди із дерева незнання* [2, с. 547].

2. Префікс **не-** входить до складу слів, що передають заперечно-позитивні поняття. Ці лексеми мають, з одного боку, значення, протилежне тому, яке вони мали без **не-**. З другого боку, вони вказують на наявність протилежного, антонімічного першому, значення. Так, в лексемі *недобрий* є вказівка не тільки на відсутність доброти, а й на наявність протилежної якості-злості: *О не взискуй гірко меду слави! Той мед недобрий, від кусючих бджіл* [2, с. 52].

Іноді ці слова вживаються поряд зі своїми антонімами для створення або підсилення контрасту в одному реченні: *Героєм, співцем, мудрецем, диваком, Але жоден поет не був непоетом* [2, с. 52].

3. У деяких випадках слова з **не-** позначають обмежену міру якості, у своєму значенні мають відтінок помірності: *несприятлива, невловима* [2, с. 324], *незвичайним* [2, с. 316], *незатмарений* [2, с. 316], *неблизьку* [2, с. 23], *нелегка* [2, с. 88]: *Це так природно – відстані і час І ваша скрізь присутність невловима* [2, с. 324]. *Що доля нелегка, – в цім користь і своя є* [2, с. 316].

4. У творах Ліни Костенко часто вживаються лексеми з префіксом **не-**, що мають у своєму

компонентному складі семи „великий”, „надзвичайний”, „дуже”: *неосяжно* – „який не має видимих меж. Дуже великий щодо розміру”, напр.: *Крізь далі неосяжно голубі* [2, с. 100]. *Хай вилітає не той самий фенікс А зовсім інший, неймовірний птах* [2, с. 88].

5. В лексемах *невимовно* [2, с. 31], *несповідимій, невидимі* [2, с. 374] тощо префікс **не-** додає до значення твірної основи такі компоненти – „прихований”, „важко виражати”, „не піддається” та ін.: *Як невимовно віришми не скажеш. Чи не німою зробиться душа?* [2, с. 31].

6. Нами зафіксовано поодинокі вживання лексем з префіксом **не-** із стверджувальним значенням, пор. *небритий / бритий: Стратенці йшли небриті, як стерно...* [2, с. 362].

Отже, у творах Ліни Костенко префікс **не-** виявляє свою полісемію.

Префікс **без-**, так як і префікс **не-**, бере участь у творенні слів із різним характером заперечення. Аналізуючи лексеми з цим префіксом, можна зробити такі висновки:

1. Префікс **без-** має значення „повне заперечення того, що слово позначає без цього префікса”. Напр.: *безсмертя* [2, с. 36], *безжалісний* [2, с. 29], *безсоння* [2, с. 233], *беззахисні* [2, с. 284], *безвісти* [2, с. 284]: *І тільки подвиг людського духу Доточить їх до безсмертя* [2, с. 36].

2. Слова з префіксом **без-** називають ознаку через вказівку на відсутність чого-небудь. Це, в основному, прикметники та прислівники, співвідносні з прийменниково-іменниковими конструкціями. Напр.: *безвихідний (о) – без виходу* [2, с. 199], *безслідних – без сліду* [25, с. 17], *бездомні – без дому* [2, с. 23], *безсонний – без сну* [2, с. 62], *безсмертно – без смерті* [2, с. 72], *безлюдно – без людей* [2, с. 72]: *Дзигарики замовників безслідних На підвіконні цокали, йшли* [2, с. 17].

3. Багато із таких слів співвідносні зі словами без даного префікса і утворюють з ними антонімічні пари. Напр.: *безжалісний – жалісний, безтурботний – турботний* [2, с. 423], *беззбройна – збройна* [2, с. 183], *безсмертні – смертні* [2, с. 165]: *Три Мойри, три безжалісні богині* [2, с. 423].

У деяких словах префікс **без-** настільки злився з коренем, що в сучасній українській мові як афікс може не виділятися. Напр.: *безтямно* [2, с. 415]: *Хто безтямно кричав, Хто шукав свого скарбу...* [2, с. 415].

4. Слід зазначити, що поетеса лише в окремих випадках вживає слова іншомовного походження, або з іншомовними заперечними префіксами, коли має намір зробити риторичний наголос або не може знайти україномовний відповідник. Наприклад, у лексемі *безпардонні* [2, с. 107], використане поєднання українського префікса **без-** і іншомовного слова *пардон*: *І приходять якісь безпардонні прогнози* [2, с. 107].

5. Заперечні префікси **без-** і **не-** мають багато спільного у семантиці. Тому трапляється багато однокореневих слів з цими префіксами. Наприклад: *безперешкодні – неперешкодні* [2, с. 431], *безславнім – неславнім* [2, с. 237], *безжалісним – нежалісним* [2, с. 29]: *Борги були йому безперешкодні* [2, с. 431]. *На славі минулій стою в безславнім сьогодні* [2, с. 237].

Але, при всій синонімічності **без-** і **не-** мають властивості, характерні для кожного зокрема.

6. Префікс **без-** Ліна Костенко використовує для творення відносних прикметників. Напр.: *безборонною* [2, с. 193], *безшлесно* [2, с. 89], *безсмертного* [2, с. 15], *безмежних* [2, с. 125], *бездомним* [2, с. 73], *безмірний* [2, с. 225]: *То я була дурною і доброю Безборонною, несинхронною* [2, с. 193].

7. Використовує префікс **без-** Ліна Костенко і для творення нових лексем іменникового походження: *безмежність* [2, с. 90], *безсмертя* [2, с. 38], *безчестя* [2, с. 222], *безвихідь* [2, с. 409], *безмежжі* [2, с. 307]: *Прямим проломом пам'яті в безмежність* [2, с. 90]. *...коли ми йшли в безвихідь, у голод, у морози* [2, с. 409].

8. Деколи автор поряд з лексемами з префіксом **без-** використовує синонімічні конструкції з заперечними частками *не*, ні для підсилення значення: *Бредуть бездомні люди. Ні даху, ні притулку, – буквар їм на умі* [2, с. 23].

9. Заслуговує на увагу і використання паронімів з префіксом **без-**: *Барикади цегли – проти бездомності Барикади поезії – проти бездумності* [2, с. 145].

10. Часто трапляються лексеми з вищезгаданим префіксом, які у творах використані для абсурдності деяких тверджень (заперечення – заперечення, оксюморон). Напр.: *Як тяжко стукать у чужі оселі, Бездомним бувши на своїй землі* [2, с. 73]. *Непереможна безборонність – твій меч єдиний і єдиний щит* [2, с. 334].

11. Нами зафіксовано і поодинокі вживання лексем з префіксом **без-** із стверджувальним значенням: *Ці лиш слова, зате вони безсмертні* [2, с. 165]. *Метушилива бездарність отари свої насе* [2, с. 107].

Отже, у творах Ліни Костенко префікс **без-**, так як і префікс **не-**, виявляє свою полісемію.

Значення заперечення має і префікс **ні-**. У сучасних російських і українських літературних мовах

він не продуктивний. У „Словнику української мови” нараховується 61 слово з цим префіксом. Префікс **ні-**, що походить від спільнослов'янської негативно-підсилювальної частки **ни**, служить для утворення невеликої кількості негативних займенників і прислівників: *нітрохи* [2, с. 132], *нікого* [2, с. 67], *ніде* [2, с. 48], *нічого* [2, с. 377], *ніхто* [2, с. 6], *нізвідкіля* [2, с. 390]: *Я тебе нітрохи не люблю* [2, с. 132]. *Іду в полях. Нікого і ніде* [2, с. 132].

Специфічним для української мови виступає префікс **ані-**, що функціонує як словотворчий синонім афікса **ні-**. Він може бути еквівалентом у всіх словотворчих моделях, однак префікс **ані-** підсилює негативну семантику твірних основ, внаслідок чого створені за його допомогою слова здобувають емоційне забарвлення і закріплюються за визначеними мовними стилями: *Тиші – анітрохи. А струсам різним утрачаєш лік* [2, с. 100].

Деякі з цих лексем мають яскраво виражений розмовний характер: *анікогісінько* [2, с. 40]: *Бо у хаті ж анікогісінько, А тут і жінка і сусіди* [2, с. 40].

Лексеми з **ані-** містять у собі не тільки просту констатацію заперечення, а й посилення його, несуть експресію. Отже, ми можемо сказати, що префікс **ані-** у творах Ліни Костенко також виявляє свою полісемію.

В українській мові існує таке семантичне явище, коли негативне значення лексем передається префіксами, що несуть у собі потенціал заперечення спорадично.

Складний префікс **обез-** в українській мові служить для утворення слів зі значенням позбавлення того, що названо їхньою кореневою частиною. Група цих утворень є досить великою й активно поповнюється, в неї входять перехідні і неперехідні дієслова, утворені від абстрактних іменників, але у творах Ліни Костенко слова з префіксом **обез-** трапляються досить рідко: *Барельсф. Простоволосі, обезумілі* [2, с. 154].

Складний префікс української мови **зне-** ідентичний за значенням префіксу **обез-** і вживається головним чином з дієсловами і віддієслівними іменниками: *зневажені* [2, с. 550], *зневажають* [2, с. 207]: *Зневажені тут мова і народ, Який міщан століттями годує* [2, с. 550]. *Що, як за це вже зараз в наших генах Нащадки наші зневажають нас?!* [2, с. 207].

Частина утворень із префіксом **зне-** синонімічна однокорінним словам з префіксом **обез-**: *знецінюйте – обезцінюйте* [2, с. 66]: *І не знецінюйте коштовне, Не загубіться у юрбі. Не промініайте неповторне На сто ерзаців у собі* [2, с. 66].

Префікс **зне-** сполучається з кореневими морфемами, що позначають фізичний і психічний стан людини: *знесилені* [2, с. 131]: *Знесилені подачками прибою, Закам'яніли у страшній судомі... Луска зробилась тьмяною, твердою. Пловці лежать важкі і нерухомі* [2, с. 131].

Кожна форма має визначену семантичну своєрідність: форми зі **зне-** показують, що ознака була в наявності раніше, а тепер утрачена. Цього додаткового відтінку немає у формах з **не-** і **без-**.

Префікс **зне-**, як і **ані-**, властивий лише українській мові.

Префікс **над-** в окремих відносних прикметниках виражає заперечення й у певних контекстах є синонімом префікса **не-**: *надсвідома* [2, с. 102]: *Ранок був сумний. А де він взявся, Звідки він тут виник, Такий незвичний, дивний, неземний?! Це зойк світів? Чи надсвідома згадка?* [2, с. 102].

Складний префікс **недо-** із заперечним елементом **не-** додає слову значення неповноти, недостатності дії, стану, якості, відсутності потрібної міри. Він трапляється в дієсловах і віддієслівних формах: *недострелений* [2, с. 174], *недоторканий* [2, с. 409]: *Лиш застогне вночі недострелений птах від заблуканих куль бракон'єра* [2, с. 174]. *Прости, прости їм, Боже, Вони брели віками Трагічно несвідомі свої темноті. І тільки час розсудить цей біль недоторканий* [2, с. 409].

Також трапляється цей префікс у віддієслівних іменниках: *недоквас* [2, с. 382]: *Осіннє сонце, яблуко-недоквас Стояло в голих кленах у вікні* [2, с. 382].

У східнослов'янських мовах існує ряд запозичених негативних формантів: **а-**, **анти-**, **дис-**. У мові творів Ліни Костенко вони маловживані. Чітко виділяються вони тільки в словах, співвідносних з відповідними безпрефіксними: *антисвіті* [2, с. 184], *антизірки* [2, с. 184], *антинароди* [2, с. 184], *антивіки* [2, с. 184], *алхімік* [2, с. 187], *антинародно* [2, с. 174], *дисанції* [2, с. 82], *диверсій* [2, с. 83], *диверсантах* [2, с. 83]: *Не знав, не знав звіддар гострородий, Що в антисвіті є антизірки, Що у народах є антинароди, Що у століттях є антивіки* [15, с. 184].

Проведений аналіз заперечних префіксів і слів, з якими вони сполучаються, в творах Ліни Костенко дозволив визначити три семантичні групи:

1) слова із значенням „позбавлений чого-небудь”; у них заперечується наявність ознаки, яка названа

безпрефіксною частиною. Це значення виражається за допомогою префіксів **не-, без-, обез-, зне-, ні-, ані-**;

2) слова із заперечно-стверджувальним значенням, у яких не тільки заперечується якась якість, ознака, але і затверджується наявність нової якості, ознаки. Це значення передається префіксами **не-, без-, а-, анти-, дис-, над-**;

3) слова, що виражають різний ступінь неповноти ознаки, якості, дії за допомогою префіксів **недо-, небез-**.

Основним лексичним засобом вираження заперечення в східнослов'янських мовах є негативна частка **не**. Вона є своєрідним формальним показником заперечності речення незалежно від місця вживання її в реченні і віднесеності до якого-небудь його члена.

У сучасній українській мові самостійне категоріальне значення частки **не** полягає в граматичному вираженні заперечення. Частка **не** не має комунікативної функції: вона не називає предмет, явища, дії, стан, ознаку тощо., не може бути членом речення.

Як і інші модальні частки, **не** додає той чи інший смисловий відтінок цілому реченню. Саме частка **не** має значення повного і необмеженого заперечення, яке зумовлює її синтаксичну функцію – бути засобом вираження граматичної категорії заперечення. Наприклад, **не**, використане перед присудком, служить для вираження заперечення зв'язку між суб'єктом і предикатом.

Отже, **не** може вживатися при будь-якому члені речення, заперечуючи дію, суб'єкт, об'єкт дії, ознаку і т. п., при цьому вона може уживатися зі сполучником **а**. Це ми можемо побачити у творах Ліни Костенко:

Я не скрипковий ключ, а журавлинний

Тобі над полем в небі напишу [2, с. 325].

Не живемо, а вибачаємось

Хтось завжди зазирає у вікно [2, с. 543].

Сполучення частки **не** з протиставними сполучниками зумовлене наявністю протиставлення і заперечно-стверджувальним характером речення. У цих реченнях підкреслюється заперечення, якому протиставляється стверджування, а у конструкціях типу: *Хоч, звісно йшлося не про облогу Трої, І він купець, а зовсім не герой [2, с. 431]* посилене ствердження, якому протиставляється заперечення. Це пов'язано із своєрідним характером поєднання протиставного сполучника **а** і заперечної частки. Модальне забарвлення, яке передає жаль про те, що дія не здійсниться, відчувається в реченнях з присудком, що виражений інфінітивом:

Зажурені друзі сахнулися врозтіч

Посіяне слово не сходить в полях [2, с. 59].

Ступінь заперечення, що виражений часткою **не**, не завжди однаковий. Трапляються випадки, коли частка **не** має значення неповного заперечення, невизначеності:

І я не я, і ти мені не ти

Скриплять садів напнуті сухожилля [2, с. 294].

Іноді частка **не** може підсилювати стверджувальне значення речення. Частіше усього це буває тоді, коли вона вживається в сполученнях з займенниками і прислівниками **як не, чого не**:

Тут як не ступиш, то не втратиш,

І ще цимбали й скрипку втратиш [2, с. 47].

Таким чином, негативна частка **не**, крім основної своєї функції – повного чи часткового вираження заперечення, виконує ще функцію посилення стверджувального значення речення. В останньому випадку лексичне наповнення речення, наявність заперечної частки як би суперечить його стверджувальній семантиці. Це ще раз підтверджує діалектична єдність форми і змісту: заперечна форма може служити для вираження стверджувального змісту і, навпаки, стверджувальна форма виражає заперечний зміст в інтонаційно-негативних реченнях.

В українській мові заперечення може бути виражено і часткою **ні**. Одні дослідники вважають, що **ні** може самостійно виражати заперечення у виражених типах синтаксичних конструкцій. Так, частка **ні** має заперечне значення (поза зв'язком із **не**) тільки в імперативних і кількісних реченнях, наприклад, у сполученні з родовим кількістю:

Бо скрізь є золота сипкого, Лакиз, вельмож, візирів – тьма.

Але цариці – ні у кого такої іншої нема! [2, с. 359].

Ця частка є основним засобом вираження заперечення в безособових реченнях з родовим відмінком іменників, що виражають обов'язкове доповнення:

Ще не було ні пензля, ні мольберта [2, с. 350].

Частка **ні** багатозначна. Функцію посилення заперечення вона найчастіше сполучає з функцією з'єднувального сполучника, що повторюється при однорідних членах загально-заперечного речення:

А цій землі нічого не забракло – Ні рік, ні моря, ні озер, ні трав, [2, с. 424]. В українській мові в деяких значеннях синонімом частки **ні** є підсилювально-заперечна частка **ані**, що утворилася в результаті злиття часток **а** і **ні**. Цю частку можна помітити і у творах Ліни Костенко. Частка **ані**, як і **ні**, але з більшим ступенем категоричності, може виражати повне заперечення у безособових реченнях з обов'язковим доповненням у формі родового відмінка іменника:

Ані строфи сумнівної, ні слова,

Ані одного зайвого рядка... [2, с. 99].

Про синонімічність **ні** і **ані** говорить і той факт, що вони можуть вживатися в одній заперечній конструкції, з'єднуючи однорідні члени речення і посилюючи заперечність цієї конструкції: *Тут, в небі тихо. Ані шум потічка, Ні вітру шум, ні пташка лісова* [2, с. 63]. Ця частка властива тільки українській мові.

Лексичні засоби вираження заперечення є обов'язковим структурним елементом при побудові односкладних заперечних речень у сучасній українській літературній мові.

Ми можемо помітити здатність заперечних займенників і прислівників з префіксами **ні** створювати заперечні речення. Заперечний займенник у давальному відмінку вказує на повну відсутність суб'єктів, що повинні б були робити дію, що названа дієсловом:

Він, може, просто не казав нікому, Він, може, мав якесь передчуття,-

Якійсь космічний холод, на котрому Затріпотить обірване життя [2, с. 394].

Вживання цього займенника в родовому, орудному і місцевому відмінках так само, як і використання займенника **нічого**, служить для позначення відсутності об'єкта, на якій спрямовано дію: *І мертві, і живі, і ненароджені Нікого з вас довіку не простять* [2, с. 538]. *Ми ще ніким не взяті на приціл. Ми ще ростем. Ми виростем. Ми будем.*[2, с. 540].

У заперечних конструкціях, де заперечна семантика передається за допомогою заперечних прислівників місця, говориться про відсутність місця, де могла би здійснитися дія, позначена головним членом: *Бо всяк народ на ділі доведе – Хоч та Чого ревеш? Нікуди я не дінусь, – Сказав той грек, мабуть приблизно так* [2, с. 420].

У подібних синтаксичних конструкціях може заперечуватися наявність часу для здійснення якої-небудь дії: *Це цілий світ, якийсь інакший вимір, Який ніколи нас не полиша. А може, спомин – це далекий вирій, Де вже помертньо гріється душа?* [2, с. 397].

Заперечення може посилюватися займенниками і прислівниками із заперечним префіксом **ні**: *Спитай старих циган, покритих сивиною, – Без букв і письма ніхто іще не вмер* [2, с. 404].

У безособових заперечних реченнях української мови в якості присудка вживається безособово-предикативне слово **немає** зі значенням відсутності кого-, чого-небудь. У їхньому складі є доповнення у формі родового відмінка іменника.

Таки той грек до Києва доїхав.

Богдан підвівся з кам'яних стрепен.

Немає грека. І немає скіфів

Тече ріка велика Борисфен [15, с. 464].

Усічений варіант лексеми **нема** так само, як і **немає**, є присудком у безособових реченнях:

Хапай своє життя, звірятко повногруде!

Розкручуй карусель цвітастих спідничок!

Минулого нема. Майбутнього не буде.

Є скрипка, є життя. І ти на ній – смичок [15, с. 403].

Прозріння нам уже не притаманні.

Нема прозрінь в тумані підозрінь [15, с. 547].

Розглядаючи лексичні засоби вираження заперечення в творах Ліни Костенко, ми бачимо, які різноманітні вони за своїми граматичними властивостями і граматичними функціями. Серед них є окремі слова (**не**, **ні**, **ані**), самостійні (**немає**, **ніде**, **нікуди**) і службові частини мови (частки **не**, **ні**, **ані**). Так само різноманітні і засоби посилення заперечення.

Заперечні конструкції без посиленого заперечення трапляються у всіх функціональних стилях української мови. Речення ж з посиленням заперечення є, як правило, приналежністю розмовного стилю.

Сучасна літературна українська мова для вираження категорії заперечення має розвинуту систему лексичних засобів. За частотністю, перше місце належить частці **не**, вживання якої при будь-якому члені речення робить конструкцію частково- або загально-заперечною. У визначених типах синтаксичних побудов заперечення передається частками ні, ані. Ці частки, як і інші службові слова, не мають лексичного значення, але вони служать для передачі заперечного значення всього речення. Заперечні частки препозитивні, вони ставляться перед заперечним членом речення. Заперечна семантика синтаксичної конструкції виражається також самостійними словами **немає, нема**.

Література

1. Костенко Ліна. Вибране [Текст] / Ліна Костенко. — К. : Дніпро, 1989. — 559 с.
2. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках [Текст] / Нина Озерова. — К., 1978. — 214 с.
3. Українська мова. Енциклопедія. [Текст] / [Редколегія : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, Н. П. Зяблюк]. — К. : „Укр. Енциклопедія”, 2000. — 752 с.